

ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ЯВИЩ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

Стаття присвячена розгляду сутності, природи та форм правового нігілізму, а також причинам які його породжують. Автор вважає, що стійка недовіра в необхідності та можливості права, його універсальність та потенціал – такий морально психологічний генезис такого феномену, як правовий нігілізм.

Ключові слова: право, правовий нігілізм, природа, форми, можливості правового нігілізму.

Статья посвящена рассмотрению сущности, природы и форм правового нигилизма, а также причинам, которые его порождают. Автор считает, что стойкое отсутствие веры в необходимость и возможности права, в его универсальность и потенциал определяет морально-психологический генезис такого феномена, как правовой нигилизм.

Ключевые слова: право, правовой нигилизм, природа, формы, возможность правового нигилизма.

Article is devoted to analysis of the essence, nature and forms of legal nihilism, and of the generating reasons. The author considers that constant mistrust to the necessity and possibilities of the law, its universal nature and potential defines moral and psychological genesis of such a phenomenon as legal nihilism.

Key words: law, legal nihilism, nature, forms, possibilities of legal nihilism.

Правова свідомість в сучасному українському суспільстві вкрай неоднорідна, інколи суперечлива, часто суттєво деформована. Великих масштабів набуває правовий нігілізм, зневажливе ставлення до права і законів. Зростає кількість злочинів та інших протиправних дій. Головні причини цього – кризовий стан суспільства, низький рівень політичної та правової культури громадян, неефективна діяльність правоохоронних органів.

Стійка зневіра у високому призначенні, потенціалі, універсальності, можливостях і навіть необхідності права визначає морально-психологічний генезис правового нігілізму. Крім того, ставлення до права може бути байдужим, індіферентним, що також свідчить про нерозвиненість правової свідомості людей. Позначається брак необхідного правового досвіду, навичок, грамотності, а інколи – необхідної матеріальної бази.

Людина не поважає право, оскільки не вбачає в ньому надійної опори, гаранта стабільності, спокою і злагоди. За таких умов навіть у законотворчих

громадян розвивається нігілізм, недовіра до існуючих правових інститутів. Визнання і конституційне закріплення природних прав та свобод людини не супроводжуються сьогодні адекватними засобами для їх зміцнення і практичного втілення у життя. А неможливість здійснити своє право породжує в особи відчуття відчуження від нього, розчарування і скепсис.

Відіграє свою негативну роль і просто необізнаність з правовими нормами. Проте людині як духовній істоті неможливо жити на землі поза правом¹.

Щодо самої природи нігілізму. Нігілізм виражає негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, окремих, а інколи і всім сторонам людського буття. Це – одна з форм світосприйняття і соціальної поведінки. Нігілізм як прояв громадської думки виник досить давно, але найбільшого розповсюдження набув у минулому столітті в Західній Європі, Росії; певні форми його прояву були і є в Україні.

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними протиріччями, серед яких спостерігається прийняття, з одного боку, значної кількості нормативно-правових актів, – і водночас розповсюдження тотального правового нігілізму. Прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують.

Сьогодні головне джерело нігілістичних проявів – кризовий стан українського суспільства. Соціальна напруга, економічні негаразди, політична нестабільність, регіональний сепаратизм, конфронтація влад, морально-психологічна нестабільність суспільства сприяють проявам правового нігілізму, постійно його примножують.

Юристи-правознавці багато разів звертали увагу на необхідність не тільки соціально-економічного і політичного поліпшення ситуації в країні, а й правової стабілізації. Величезну роль тут мало б відіграти підвищення рівня правової культури. І. Ільїн писав: «Чесним, законслухняним можна бути лише по особистому переконанню, в силу особистого рішення. Без цього немає правосвідомості і лояльності...»².

Існує думка, що англійці є найбільш законслухняним народом, а слов'яни – найбільш незаконаслухняними. Проте, на наш погляд, такі міркування дуже відносні. Адже правовий нігілізм – продукт соціальних відносин, обумовлений багатьма причинами і наслідками. Про деякі вже йшлося, деякі можна зазначити і пояснити реаліями наших днів. Зокрема, це політиканство і цинічний популізм лідерів усіх рангів, боротьба позицій і амбіцій, владолюбність, егоїзм, стара і нова бюрократія, некомпетентність чиновників (в тому числі посадовців-юристів).

На особистісному рівні правовий нігілізм виступає у двох якостях: стан розуму, почуттів, настроїв і спосіб дії, лінія поведінки. Правовий нігілізм може бути активним і пасивним, стійким, спонтанним, постійним і ситуативним. Нігілізм виникає і як результат незадоволення суб'єкта своїм соціально-правовим статусом, неадекватним, на його думку, власним можливостям. В цілому нігілізм виступає в теоретичній (ідеологічній) і практичній формі. Він є неоднаковим в різних прошарках і верствах населення, залежить від віку, статі, національного походження, віросповідання, посади, освіти.

Декілька слів про форми прояву правового нігілізму.

Серед них називають: а) теоретичну; б) практичну³.

В першому випадку має місце теоретичне концептуальне обґрунтування правового нігілізму, коли вчені, філософи, політологи доводять, що є більш важливі цінності (наприклад, світова пролетарська революція), ніж право взагалі, а тим більше – права окремої людини. В другому випадку відбувається реалізація вказаних поглядів і вчень на практиці, що часто стає терором держави проти свого народу, а це призводить до багатомільйонних жертв серед населення і до перетворення правлячої еліти у злочинну кліку.

Українські вчені-правознавці вважають, що правовий нігілізм може існувати на рівні як ідеології, так і практики. В першому випадку йдеться про розроблення таких теорій, концепцій, доктрин (наприклад ідеологія марксизму-ленінізму), в яких на теоретичному рівні обґрунтовуються думки про те, що право не має самостійної соціальної цінності, а має цінність лише інструментальну, внаслідок чого розглядається як щось другорядне, похідне від держави явище. Значно більшу небезпеку правовий нігілізм становить тоді, коли погляди реалізуються на практичному рівні. Це втілюється в протиправну поведінку (діяльність) людей та їх організацій або, як найбільш негативний прояв, у протиправну політику державної влади, яка проявляється у масовому порушенні прав і свобод громадян або навіть терорі стосовно окремих осіб, етнічних, релігійних, соціальних груп, політичних сил⁴.

Щодо практичної форми правового нігілізму, то його витоками, безумовно, можна вважати величезну кількість нормативних актів, які мають неоднакову юридичну силу, не співпадають за часовим виміром, розповсюджуються на різних суб'єктів і різний територіальний простір. Тому природно, що з часом між ними з'являються протиріччя. Кількісне збільшення нормативного матеріалу нині створює складнощі в його використанні⁵.

Досить серйозною формою правового нігілізму є порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку. Слабка правова захищеність особи підриває віру в закон, у справедливість, у здатність держави забезпечити правопорядок, стабільність, запобігти злочинним посяганням. Безсилля права не може сприяти позитивному ставленню до нього, а викликає лише невдоволення і протест.

Але слід відзначити, що іноді боротьба за права людини призводить до порушення цих прав. Наміри захистити одних громадян, зміцнити законність і правопорядок обертається лихом для інших⁶.

Ще однією формою прояву правового нігілізму є конфронтація представницьких і виконавчих структур влади. Внаслідок цього виникають конфлікти, протистояння, процеси, прийманні двовладдю або, навпаки, безвладдю (відсутність будь-якої реальної влади).

Це свого роду «номенклатурний» (чи «елітарний») нігілізм, пов'язаний з бездіяльністю влади, що, в свою чергу, означає бездіяльність права і закону. Тут поєднується державний і правовий нігілізм, що дезорганізує процеси управління суспільством. Зосередження всієї повноти одноосібної політичної волі на верхівці політичної піраміди нагадує відоме висловлювання про те, що

«угорі» – п'ятьма влади. Така небезпечна диспропорція між відсутністю влади і її надлишком призводить до соціальних катаклізмів.

Правовий нігілізм багатомірний і підступний. Він здатний швидко видозмінюватись, прилаштовуватись до нових обставин. Існує багато форм його конкретних проявів.

Перш за все це ігнорування діючих законів з метою одержання прибутків, зайняття відповідних посад, одержання пільг, привілеїв та інших засобів захочення⁷.

З першої форми впливає інша масовість вказаних явищ – на рівні різних суб'єктів (громадян, посадових осіб, державних органів, громадських організацій). Повсюдне невиконання законів – це ознака слабкої влади. Тому зрозумілі спроби відпрацювання механізмів дотримання законності, запропоновані сьогодні Урядом України.

Загальною (родовою) рисою всіх форм нігілізму є відкидання (невизнання). Але не будь-яке невизнання є нігілізмом. Заперечення ширше, воно органічно властиве людській свідомості, діалектичному мисленню. Далеко не всіх, хто що-небудь не сприймає, можна вважати нігілістами. Інакше сам термін «нігілізм» втрачає свій смисл і розчиняється в об'ємнішому понятті – «заперечення»⁸.

Отже, нігілістичне заперечення і діалектичне заперечення – різні речі. В історичному плані неможливо, наприклад, категорично негативно, з позиції тільки заперечення, оцінювати різні визвольні рухи, їх ідеологів, їх учасників, оскільки це об'єктивні закономірні процеси. Тим більше, якщо йдеться про еволюційний розвиток. Ф. Енгельс, маючи на увазі рушійні сили формаційних періодів і рухів останніх, писав: «Поява молоді буржуазії знаходить своє відображення в ліберально-конституційному русі, а зародження пролетаріату – називають нігілізмом»⁹.

Тут термін «нігілізм» використовується в позитивному контексті.

Коли нігілізм стає природним (об'єктивним) запереченням старого, консервативного, реакційного, він перестає бути нігілізмом. Наприклад, заперечення багатьох суперечливих, помилкових процесів з недавнього минулого України (перш за все в державі і політико-правовому житті суспільства) справедливе і виправдане, оскільки воно становить необхідний етап оновлення.

Позитивне значення має конструктивна критика недоліків, застарілих порядків, недосконалості тих чи інших інститутів, діючих законів, корумпованості, правової та політичної системи, взагалі негативних явищ дійсності.

Однак в цілому нігілізм, у традиційному його розумінні, сприймається здебільшого як явище деструктивне, соціально шкідливе, особливо в наш час. Часто нігілізм набуває руйнівних форм. У своїх кращих проявах він переплітається з різними анархічними, ліво- і праворадикальними течіями, максималізмом, необільшовизмом, політичним екстремізмом¹⁰. Нігілізм – стереотип мислення будь-якого радикаліста, навіть якщо він цього не усвідомлює.

Характерною ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, а ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність цього заперечення – з превалюванням суб'єктивного, індивідуального начала. Це гіпертрофоване запе-

речення, сумнів щодо існуючих (в тому числі правових) цінностей і принципів. При цьому застосовуються найгірші взірці антисуспільної поведінки, порушення моральних і правових норм.

Слід зазначити, що загальна неслухняність – результат деформацій правосвідомості, відсутність необхідної правової культури, а також наслідки загальної безвідповідальності.

Крім того, величезного значення набуває проблема занепаду моралі, моральних цінностей, загальнонародських настанов. Ще римські юристи проголосували: закони без моралі не мають сенсу.

Крім того, існували і продовжують існувати прогаліни в праві, масиви суспільних відносин, що не охоплені правовим регулюванням, хоча потребують його. Проте певні складнощі створює і надмірна регламентація окремих сторін суспільного життя. Все це створює правовий безпорядок, війну законів і влад¹¹. Деякі дослідники вважають, що заплутаність законодавства створює простір для волюнтаристських дій посадових осіб, владних структур¹².

В умовах формування української державності гілки влади (органи) розділилися настільки, що постійно конфліктують між собою і виступають інколи як антиподи.

Отже, правова ситуація в суспільстві залишається, на жаль, нестабільною, у владних структурах зберігаються конфронтаційні тенденції: війна компроматів, погроза немотивованих відставок, зіткнення різних олігархічних груп і класів, корумпованість чиновників, соціально-психологічна напруга, передвиборні баталії, неповага до законів.

Останнім часом з'являються і нові явища, здатні стимулювати правовий нігілізм: поява законів, які важко віднести до правових, виправдання правових порушень (в тому числі у процесуальній сфері) політичною доцільністю, надзвичайне захоплення пільгами та привілеями представників певних політичних угруповань, відсутність гендерно чутливої політики в країні тощо. Крім того, певну роль в цих процесах відіграє відсутність єдиних завершених наукових концепцій щодо основного поняттєвого категоріального апарату: поняття права, правової системи, правового життя, правової дійсності, співвідношення правової системи і системи права тощо. Правовий нігілізм обумовлений також важкою мовою законів, недоступними на побутовому рівні конструкціями та недосконалістю юридичної техніки. Крім того, правовий нігілізм, безумовно, ґрунтується на відсутності або майже повній відсутності системи правового виховання. Слід зазначити, що держава не приділяє сьогодні належної уваги правовиховним засобам, навчання, освіті в цій галузі¹³.

Основні шляхи подолання деформацій правосвідомості: підвищення як загальної, так і правової культури громадян, їх правової та моральної свідомості; вдосконалення законодавства; запобігання правопорушенням і, перш за все, злочинам; зміцнення правопорядку, державної дисципліни; поважання і захист прав особи; масове просвітництво та правове виховання населення; підготовка висококваліфікованих юристів і своєчасне проведення правових реформ тощо. Однак зрозуміло, що всі деформації правової свідомості, а тим більше правовий нігілізм, неможливо ліквідувати негайно.

1. Там само. – С. 23. 2. *Ильин И. А.* Наши задачи. – М., 1993. – С. 182. 3. Теория государства и права / Под ред. Б. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – С. 313. 4. Загальна теорія держави і права: Підруч. / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – С. 547. 5. *Оніщенко Н. М.* Кодифікація та інкорпорація як методи систематизації законодавства // *Правова держава.* – Вип. 8. – К., 1997. – С. 87. 6. *Оніщенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 46. 7. *Оніщенко Н. М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та проблеми практики // *Судова апеляція.* – 2006. – № 2. – С. 10–16. 8. *Новиков А. И.* Нигилизм и нигилисты. – Л., 1972. – С. 11–12. 9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 22. – С. 41. 10. *Сальников В. П., Степанин С. Б., Хабибуллин А. Г.* Государство как феномен и объект типологии. – СПб.: Университет, 2001. – С. 4–5. 11. *Общая теория государства и права: Академ. курс.* – М.: Зерцало, 1998. – С. 382. 12. *Грошев А. В.* Правосознание и правотворчество (уголовно-правовой аспект): Учеб. пособие. – Екатеринбург: Изд-во КВШ МВД РФ, 1996. – 76 с. 13. *Головченко В. В., Нелін Г. І., Нелін М. І.* Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 78.